International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 40 September - October - 2025

बीड जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या आर्थिक समस्या: एक अभ्यास

प्राचार्य प्रोफेसर आबासाहेब हांगे
नवगण शिक्षण संस्थेचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय परळी (वै.) जिल्हा बीड
Corresponding Author – प्राचार्य प्रोफेसर आबासाहेब हांगे
DOI - 10.5281/zenodo.17662134

गोषवारा:

बीड जिल्ह्यातील ५०० आदिवासी कुटुंबांचा अभ्यास करून असे आढळले आहे की त्यांची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत गंभीर आहे. आदिवासी कुटुंबांचे सरासरी मासिक उत्पन्न ₹८,५२० आहे जे जिल्हा सरासरीपेक्षा ४५% कमी आहे. ७२% आदिवासी कुटुंबे दरिद्रता रेषेखाली जगत आहेत. भूमी अधिकार, बेरोजगारी, शिक्षणाची कमतरता आणि आरोग्य सेवांचा अभाव या मुख्य समस्या आहेत.

प्रस्तावना:

बीड जिल्हा हा महाराष्ट्राच्या मराठवाडा विभागातील एक दुष्काळप्रवण जिल्हा आहे. या जिल्ह्यात आदिवासी लोकसंख्या २.३% आहे जी मुख्यतः कातकरी, भील, पारधी, डोंगरी कोरकू या जमातींची आहे. हा समुदाय परंपरेने वन उत्पादने गोळा करणे, शेती आणि पशुपालन यावर अवलंबून होता. मात्र दुष्काळ, वनांचे क्षेत्र कमी होणे आणि सामाजिक भेदभावामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती अत्यंत गंभीर झाली आहे.

संशोधन पद्धती:

या अभ्यासासाठी बीड जिल्ह्यातील पाच तालुक्यांमधील (बीड, पाटोदा, मजलगाव, धारूर, अंबजोगाई) २५ गावांतील ५०० आदिवासी कुटुंबांची निवड करण्यात आली. प्राथमिक माहिती संरचित प्रश्नावली, व्यक्तिगत मुलाखती आणि फोकस गट चर्चेद्वारे गोळा करण्यात आली. द्वितीयक माहिती सरकारी अहवाल, जनगणना आकडेवारी आणि शैक्षणिक संशोधनातून घेण्यात आली.

आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण:

आदिवासी कुटुंबांची आर्थिक स्थिती जिल्हा सरासरीपेक्षा बरीच वाईट आहे. त्यांचे सरासरी मासिक उत्पन्न ₹८,५२० आहे जे जिल्हा सरासरी ₹१५,६४० च्या तुलनेत ४५% कमी आहे. ७२% आदिवासी कुटुंबे दरिद्रता रेषेखाली जगत आहेत जी जिल्हा सरासरी ३८% च्या तुलनेत दुप्पट आहे. ८५% कुटुंबे कर्जग्रस्त आहेत आणि फक्त १२% कुटुंबांकडे काही बचत आहे.

उत्पन्नाचे मुख्य स्रोत कृषी मजूरी (५७% कुटुंबे), लहान शेती (२४% कुटुंबे), वन उत्पादने गोळा करणे (१३% कुटुंबे) आणि हस्तकला (६% कुटुंबे) आहेत. कृषी मजुरीत दैनिक ₹२००-२५० मिळतात पण हे काम हंगामी आहे आणि वर्षभरात फक्त ४-६ महिने उपलब्ध असते.

कृषी क्षेत्रातील समस्या:

आदिवासी समुदायाच्या समस्यांचे मूळ कृषी क्षेत्रातील अडचणींमध्ये आहे. ५८% कुटुंबांकडे जमिनीचे योग्य कागदपत्रे नाहीत आणि ३५% कुटुंबे पूर्णपणे भूमिहीन आहेत. वन हक्क कायदा २००६ नुसार आदिवासींना वन जमिनीवर अधिकार मिळावेत पण प्रक्रिया संथ आणि गुंतागुंतीची असल्यामुळे अनेक पात्र लाभार्थ्यांना अद्याप हक्कपत्रे मिळालेली नाहीत.

सिंचनाची तीव्र समस्या आहे कारण फक्त २३% आदिवासी शेतकऱ्यांकडे सिंचन सुविधा आहे. बीड जिल्हा दुष्काळप्रवण असल्यामुळे पावसावर अवलंबून असलेल्या शेतीला नियमितपणे नुकसान सहन करावे लागते. आधुनिक कृषी तंत्रज्ञान, उन्नत बियाणे आणि खते यांची उपलब्धता मर्यादित आहे.

रोजगाराची समस्या:

आदिवासी समुदायाचे पारंपरिक व्यवसाय नष्ट होत चालले आहेत. वन उत्पादने गोळा करणे हा त्यांचा मुख्य व्यवसाय होता पण वनक्षेत्र कमी झाल्याने आणि सरकारी नियंत्रणांमुळे यावर अवलंबून राहणे कठीण झाले आहे. हस्तकला, कारागिरी, पशुपालन यांसारखे व्यवसाय देखील घटत आहेत कारण त्यांना बाजारात मागणी कमी आहे.

आधुनिक रोजगारामध्ये प्रवेश करण्यासाठी आवश्यक कौशल्य आणि शिक्षण आदिवासी युवकांकडे नाही. भाषेचे अडथळे, सामाजिक भेदभाव आणि मार्गदर्शनाचा अभाव यामुळे त्यांना चांगल्या नोकऱ्या मिळत नाहीत. परिणामी ५३% कुटुंबांतील एखादा सदस्य काम शोधत मुंबई, पुणे, औरंगाबाद यांसारख्या शहरांमध्ये स्थलांतरित होतो पण तेथे त्यांना कमी पगाराचे अकुशल काम मिळते.

शिक्षणाच्या समस्या:

आदिवासी भागातील शिक्षणाची स्थिती चिंताजनक आहे. ग्रामीण भागात शाळांची संख्या कमी आहे आणि जी शाळा आहेत त्यामध्ये गुणवत्तेची समस्या आहे. आदिवासी मुले घरी स्थानिक भाषा बोलतात पण शाळेत शिक्षण मराठीत दिले जाते त्यामुळे त्यांना सुरुवातीला अडचण येते. गरिबीमुळे अनेक पालक मुलांना कामावर पाठवण्यास भाग पाडले जातात.

उच्च शिक्षणासाठी महाविद्यालये दूर आहेत आणि राहण्याची व्यवस्था महाग आहे. शिष्यवृत्ती मिळतात पण त्या अपुऱ्या आहेत. व्यावसायिक शिक्षणाच्या संस्था फारच कमी आहेत आणि कौशल्य विकास कार्यक्रमांची माहिती आदिवासी युवकांपर्यंत पोहोचत नाही.

आरोग्य सेवांचे प्रश्न:

आदिवासी भागात आरोग्य सुविधा अत्यंत मर्यादित आहेत. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे दूर आहेत आणि तेथे डॉक्टर नियमित उपलब्ध नसतात. वाहतुकीची सुविधा नसल्यामुळे आपत्कालीन परिस्थितीत रुग्णांना तातडीने उपचार मिळत नाहीत. खाजगी डॉक्टरांची फी आदिवासी कुटुंबांच्या आर्थिक क्षमतेपेक्षा जास्त आहे.

कुपोषणाची समस्या गंभीर आहे विशेषतः मुले आणि गर्भवती महिलांमध्ये. स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची कमतरता, स्वच्छता आणि आरोग्य जागरूकतेची कमी पातळी यामुळे संसर्गजन्य आजारांचा प्रादुर्भाव वाढतो. पारंपरिक वैद्यकीय ज्ञान नष्ट होत चालले आहे आणि आधुनिक वैद्यकीय सेवांचा पर्याय उपलब्ध नाही.

सरकारी योजनांची अंमलबजावणी:

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA) अंतर्गत आदिवासी भागात रोजगार निर्मिती केली जाते पण वर्षात सरासरी फक्त ६५ दिवस काम मिळते. पगार उशिरा मिळतो आणि काही वेळा भ्रष्टाचार देखील होतो. वन हक्क कायदा अंतर्गत बीड जिल्ह्यात १,२३४ अर्ज दाखल करण्यात आले पण फक्त ७८९ हक्कपत्रे मंजूर करण्यात आली आहेत. महाराष्ट्र आदिवासी विकास महामंडळाच्या माध्यमातून विकास कार्ये केली जातात पण निधीची कमतरता आणि भ्रष्टाचारामुळे लक्ष्य गटापर्यंत लाभ पोहोचत नाही. अनेक सरकारी योजनांची माहिती आदिवासी समुदायापर्यंत योग्यप्रकारे पोहोचत नाही आणि कागदपत्रांची जटिलता यामुळे ते या योजनांचा लाभ घेऊ शकत नाहीत.

उपाययोजनांच्या सूचना:

आदिवासी समुदायाच्या आर्थिक समस्या सोडवण्यासाठी तत्काळ आणि दीर्घकालीन अशा दोन्ही प्रकारच्या उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. तत्काळ उपायांमध्ये MGNREGA अंतर्गत अधिक कामे निर्माण करणे, कौशल्य विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम सुरू करणे, पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था सुधारणे आणि आरोग्य सेवा मजबूत करणे समाविष्ट आहे. दीर्घकालीन उपायांमध्ये जमीन हक्क सुरक्षित करणे सर्वात महत्वाचे आहे. वन हक्क कायद्याची प्रक्रिया सुलभ करून पात्र आदिवासींना लवकरात लवकर हक्कपत्रे द्यावी लागतील. सिंचन सुविधांचा विस्तार करणे, दुष्काळ प्रतिरोधी पीक जाती विकसित करणे आणि कृषी तंत्रज्ञानाचा प्रसार करणे आवश्यक आहे.

शिक्षण क्षेत्रात आदिवासी भागात अधिक शाळा सुरू करणे, शिष्यवृत्ती वाढवणे, व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्रे स्थापन करणे आणि उच्च शिक्षणासाठी हॉस्टेल सुविधा उपलब्ध करणे गरजेचे आहे. आरोग्य सेवा सुधारण्यासाठी मोबाईल हेल्थ व्हॅन, आदिवासी भागात आरोग्य उपकेंद्रे आणि पोषण सुधारणा कार्यक्रम राबवावे लागतील.

निष्कर्ष:

बीड जिल्ह्यातील आदिवासी समुदाय गंभीर आर्थिक संकटात सापडला आहे. त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी केवळ आर्थिक मदत पुरेशी नाही तर शिक्षण, आरोग्य, कौशल्य विकास, सामाजिक न्याय या सर्व क्षेत्रांमध्ये एकत्रित प्रयत्न आवश्यक आहेत. सरकारी योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी, समुदायाचा सक्रिय सहभाग आणि दीर्घकालीन दृष्टिकोनातून विकास कार्ये राबवल्यास हा समुदाय मुख्य प्रवाहात येऊ शकतो आणि त्यांचे आर्थिक स्थिती सुधारू शकते.

संदर्भसूची:

1. क्षेत्रीय सर्वेक्षण माहिती (२०२३)
2. जनगणना २०११, भारत सरकार
3. NSSO अहवाल (२०१९). "Household Consumption Expenditure Survey"
4. महाराष्ट्र आदिवासी विकास अहवाल (२०१८)
5. सिंग, के.एस. (१९९४). The Scheduled Tribes. ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस